

УДК 1:340.1:316.324.8

БРИЖКО В.М., доктор філософії (Ph.D.) з юридичних наук, с.н.с., головний науковий співробітник ДНУ ПБП НАПрН України.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3941-1013>.

ДЗЬОБАНЬ О.П., доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник ДНУ ПБП НАПрН України.

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ЯК ФАКТОР МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ

DOI:

***Анотація.** Про дезінформацію та маніпуляцію свідомістю людини, зокрема у інформаційній сфері. Обґрунтовується, що маніпулювання, як один з видів інформаційних атак, перешкоджає правовій життєдіяльності людей, що унеможливорює формування стійкої системи інформаційних відносин, стимулює непередбачувану рухливість та різкі коливання соціально-політичних орієнтацій та оцінок у населення, що, в результаті, трансформується в нестабільність соціальних і політичних процесів у цілому в країні і в суттєві загрози безпеці людини, суспільства й держави.*

***Ключові слова:** дезінформація, маніпуляція свідомістю, інформаційне право.*

***Summary.** About disinformation and manipulating human consciousness, in particular in the information sphere. It is substantiated that manipulation, as one of the types of information attacks, interferes with the normal life activities of a person, which makes it impossible to form a stable system of information relations, stimulates unpredictable mobility and sharp fluctuations of socio-political orientations and assessments in the population, which, as a result, transforms into instability of social and of political processes in the country as a whole and into significant threats to the security of people, society and the state.*

***Keywords:** disinformation, manipulation of consciousness, information law.*

Постановка проблеми. Інформаційний етап розвитку суспільства й відповідний йому тип інформаційної культури зумовлюють стан суспільної свідомості. У даний час дослідники відзначають величезну кількість різних проблем і “хвороб” суспільної свідомості, серед яких важливе місце займає проблема маніпулювання інформацією у соціокультурному просторі суспільства. Сьогодні науковий інтерес до вивчення даної проблеми підтверджує свою актуальність. Це пов’язано з тим, що в історичних умовах сучасної інформаційної цивілізації, з посиленням ролі інформатизації та глобалізації суспільства феномен соціального маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою інформації набув тотального характеру [1].

Одна з помилок людини – їй здається, що коли вона висловлює свої думки, то говорить або пише зрозуміло. Проте більшість конфліктів між людьми виникає саме на ґрунті неоднозначності в поняттях, відсутності переконливості доказів та елементарного нерозуміння. Людина має на увазі одне, а її розуміють інакше. Низька сприйнятливість пояснюється не тільки невмінням ясно і дохідливо висловити зміст проблеми і її вирішення, а також розумовими здібностями слухачів.

У спілкуванні існує й інша сторона “медалі” – це дезінформація, як свідомо подана неправдива, неправильна, перекручена інформація, спрямована на маніпулювання думками, фактами, не аргументованими відомостями, формулюванням фраз з декількома значеннями: можна зрозуміти так, можна інакше, ще можна і зовсім не так

зрозуміти, або не зрозуміти взагалі. Так, зокрема у юридичній сфері, в результаті зневажливості до науково-етичних принципів (див. [2]), проблеми наукового пошуку можуть підмінятися умоглядними висновками, казками з емоціональними ствердженням про наявність в них науки та про об'єктивність методів та засобів у створенні системи в упорядкуванні суспільних відносин, що насправді може переслідувати меркантильні цілі. У випадку про об'єктивність, а тим більше свободу інформації серед "учених", що дотримуються маніпулятивних імпровізацій, мови йти не може. Головне полягає у тому, що зазначені дії завдають шкоди соціальній адаптації людей та не сприяють пошукам суспільної гармонійності. Найчастіше вони здійснюються не через нестачу інформації або помилки, а через не завжди чесне відношення до науки, чому сприяє відсутність наукової порядності та досвіду життя у правовій державі.

Давно помічено, що звичайна мета існуючого в науці маніпулятивного фразеологізму (псевдонаукових висловлювань) – задовольнити односторонній інтерес. Як справедливо зауважив великий фізик Джеймс Клерк Максвелл [3], – *така велика повага, яку вселяє наука, що найабсурдніша думка може бути прийнята, якщо вона викладена такою мовою, яка нагадує нам якусь відому наукову фразу.* У результаті й з'являються містифікації у вирішенні проблем під прикриттям авторитету науки.

Результати аналізу наукових публікацій Проблеми маніпулювання та захисту свідомості людини досліджували такі учені, як: Бурдье П., Гальперін Я., Грачов Г., Дюпра Ж., Закатов А., Зеньковський В., Знаков В., Кара-Мурза С., Поварнин С., Почепцов Г., Расторгуєв С., Сахнова Т., Філмор Ч. та ін. Один з висновків, який узагальнює їх думки, можна сформулювати так – основою боротьби з маніпуляцією є порядність та критичне ставлення до висловлювань, особливо до тих, які позбавлені наукової достовірності та аргументації. Зазначене мало допомагає, оскільки безпосередньо пов'язане з такими абстрактними поняттями як "порядність" та "відповідальність" за пошук приросту наукових знань та боротьбою з маніпулятивним фразеологізмом. Процес сприйняття, пізнання і переконань носить суперечливий характер інтерпретацій, обумовлених мораллю соціального оточення, де не кожен в змозі дозволити себе жити під "конвоєм" власної совісті.

Метою статті є, на підставі модальності різних поглядів та думок, спроба охарактеризувати сутність і ознаки того, що вкладається у явища "дезінформації" і "маніпуляції" свідомістю людини та їх зв'язків у перспективах розвитку інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Засоби передачі, форма і зміст інформації, що надходить до реципієнта, володіють величезним потенціалом прямого й прихованого маніпулятивного впливу на психіку людей, впливають на індивідуальну й суспільну психологію. Як зазначалося нами раніше – "процеси інформаційної глобалізації, поряд з позитивними надбаннями, призвели до виникнення новітніх викликів і загроз безпеці людини, суспільства і держави, зокрема, до створення інформаційної зброї, поширення інформаційних операцій і воєн, загострення психологічного маніпулювання свідомістю людини, інформаційних впливів, які руйнують соціокультурні цінності" [4].

"Дезінформація" або "дезінформування" (фр. *des* – "спотворення", *information* – "інформація" [5]) – вплив або спосіб психологічного впливу, які полягають в намірі надання об'єктові такої інформації, яка вводить його в оману стосовно справжнього стану справ, та створює викривлену реальність; поширення свідомо, напівсвідомо або несвідомо неправдивих відомостей для досягнення меркантильної, пропагандистської, військової (введення противника в оману), комерційної або іншої мети.

Чіткого визначення й загального розуміння терміна “дезінформація”, а також загальноприйнятого підходу до нього, не існує. Цей термін використовується Міжнародним союзом електрозв’язку і Організацією Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) для опису неправильного або недостовірного змісту, який може заподіяти конкретну шкоду, незалежно від мотивів, усвідомлення або поведінки.

У європейській науковій традиції спостерігається виокремлення таких понять, як “дезінформація” (*dis-information*) – інформація, яка є неправдивою та навмисно створена для заподіяння шкоди людині, соціальній групі, організації чи країні; “помилкова інформація” (*mis-information*) – неправдива інформація, яка не створена з метою заподіяння шкоди та шкідлива; “зловмисна інформація” (*mal-information*) – інформація, яка базується на реальних подіях та використовується для заподіяння шкоди людині, організації чи країні [6, с. 38].

Для позначення феномена дезінформації наразі застосовується різна термінологія як в роботах науковців, так і в документах ЄС, зокрема, фейки, дезінформація, пропаганда, маніпулювання інформацією, інформаційний розлад, гібридна війна. Головне полягає у тому, що дезінформація завжди спрямована на можливість маніпуляції свідомістю людини.

“Маніпуляція” (лат. *manus* – “рука” і *ple* – “наповнювати”) [7]. У європейських словниках це слово тлумачиться як дії з об’єктами з певними намірами (наприклад, ручне управління, поводження огляд пацієнта лікарем за допомогою рук і т. д.). У техніці пристосування для управління механізмами, які нібито є продовженням рук (важелі, рукоятки), називаються маніпуляторами. Звідси сучасне переносне значення слова – приховане поводження з людьми як з об’єктами, речами. Виданий у 1969 р. в Нью-Йорку “Сучасний словник соціології” визначає маніпуляцію як “вид застосування влади, за якої той, хто її має, впливає на поведінку інших, не розкриваючи її особливостей, які від них очікує” [8].

Таким чином, поняття “маніпуляція” означає набір способів прихованого управління, досить часто завдяки брехні, для досягнення односторонньої вигоди. Якщо узагальнити це явище, про що йдеться у роботах авторитетних дослідників [9 – 11], то можна виділити такі його головні ознаки:

- по-перше, це вид інформаційно-психологічної дії (не фізичне насильство, але може передбачати загрозу насильства). Мішенню дій маніпулятора є свідомість, психіка людини або колективу людей;
- по-друге, маніпуляція – це прихована дія, факт якої не повинен бути усвідомлений суб’єктом маніпуляції. Успіх гарантований тоді, коли той, хто піддається маніпуляції, вірить, що все те, що відбувається, є дійсністю. Тому приховування інформації – обов’язкова ознака маніпуляції;
- по-третє, маніпуляція – це дія, яка вимагає майстерності. Є самородки, здібні до маніпуляції оточуючими завдяки доморослих засобів. Але розмах їх дій невеликий, обмежується якимось колективом, бригадою або бандою. Якщо ж йдеться про суспільну свідомість та політику то, як правило, у розробці акції застосовуються спеціальні знання. З’явилися спеціальні фахівці, виникла система підготовки професійних кадрів та відповідна література.

Основною метою, яку ставлять перед собою маніпулятори, є продукування різних наративів, формування лояльного ставлення до себе або певних осіб, ідеалізація чогось, поширення змодельованих образів конкретних осіб, ідей чи організацій, нагнітання напруги та панічних настроїв населення, насадження потрібного погляду з допомогою викривлення дійсних фактів, дискредитація когось або чогось [12].

До головних понять, що є основою будь-якої дезінформації та маніпуляції, можна віднести такі поняття, як “брехня” та “обман”. Вони активно застосовуються при “демагогії”, які використовує такі дії, як: “блеф”, “хитрість”, “махінація”.

Брехня – невідповідність істині, те, чого немає насправді [13]. Зазвичай брехня супроводжується *лицемірством* – нещирою поведінкою та *цинізмом* – зневагою норм моралі, нахабною поведінкою, безсоромністю. Для того, щоб брехня виглядала правдоподібною, вона може включати елементи правди, але з підгонкою аргументів, порушенням законів логіки та заплутуванням в міркуваннях. *Сьогодні це яскраво демонструє путінське царство цинізму*, у якому “верхівка” та її засоби масової інформації маниакально створюють та поширюють брехню, демагогію тощо.

Обман – неправдиві слова, дії, що навмисно вводять в оману; умисне спотворення дійсності, свідомо дезінформація контрагента, введення його в оману шляхом повідомлення або замовчування інформації з приводу певних фактів, обставин, подій минулого, теперішнього або майбутнього часу з метою спонукати його за власною волею вчинити або не вчинити конкретні дії в інтересах того, хто посягає [13, с. 219-220]. *Слова служать для того, щоб приховувати (і спотворювати – від Авт.) думки. ...Обіцянка гарна тим, що від неї завжди можна відмовитися* – говорив Ш. Талейран. Англійський лорд С. Моєм звертав увагу на те, що – *Від неправди завжди щось залишається, навіть після її викриття. Їй притаманно сила правдоподібності*. Тобто, використання елементів напівправди, які по-суті та у сукупності є неправдою, дозволяє нести будь-яке марення.

Природна мова людини є довільною, тобто не є жорстко логічно-діалектичною – вичерпно повною та точною, то слово знаходить своє істинне значення лише в контексті відповідного предмету заслуховування, обговорення тощо. Багато демагогічних прийомів побудовані саме на використанні цієї особливості мови.

Демагогія (грец. “народ” і “вести”), з *профанацією*, – спекулятивне спотворення фактів, свідоме застосування у корисливих цілях неправдивих, нереальних для практичного втілення обіцянок [13, с. 57-58]. По суті, демагогія – це обов’язково свідомо брехня, за якою стоїть явний або прихований інтерес. Демагогія це суспільна реальність – там, де є особистий, корпоративний та будь-який інтерес, там слід очікувати демагогію.

Зовнішніми ознаками демагогії є говірливість, пафос, гасла, підміна головного предмета обговорення, фальсифікація фактів та спотворення (ігнорування) аргументів, що визначається як зміна загального сценарію обговорення або його фрейму (не завжди усвідомлюваного сценарію будь-чого), нерідко голослівна категорична незгода з будь-чим, свідоме замовчання альтернативних поглядів, посилення на “авторитети” (можливо з підміною предмета обговорення) та приниження особистості у кваліфікації рівня знань – звинувачення у “безграмотності” (*профанація*) тощо. Внутрішніми ознаками демагогії є спекуляція реальними проблемами та сподіваннями людей, з метою досягнення прихованих особистих (групових) цілей, популістське прагнення нажити авторитет, корисливість, авантюризм, гіпертрофоване честолюбство.

Блеф (англ. “хвастатися”) – навіювання обману із метою створення перебільшеного уявлення про свої сили, можливості, значущість тощо. Тобто – це вигадка, що має на меті примусити перебільшене уявлення про себе [15, с. 93].

Хитрість – удавання з будь-яким наміром; будь-що неясне, незрозуміле, приховане значення будь-чого [15, с. 65].

Махінація (лат. “хитрість”, “прийом”) – нечесний, несумлінний спосіб досягнення мети [12, с. 655].

В основі маніпулювання та прихованого примушення завжди є брехня.

Ще античні філософи, починаючи з Сократа, Платона і Аристотеля, намагалися розібратися не тільки в суті брехні і обману, але й в морально-психологічних аспектах цих явищ, а також виробити рекомендації, що перешкоджатимуть їх поширенню. Займаючись викриттям софістів і їх прийомів у ході різного роду приватних обговорень та диспутів, учень Платона – Аристотель створив формальну логіку та силогістику [16]. Він вважав, що це допоможе людині бути людиною¹. Відома фраза Аристотеля – *Платон мені друг, але істина дорожче*. Він виходив з того, що “форма” первинна та створив закони формальної логіки. Тобто, Платон, як учень та послідовник Сократа, наполягав на первинності “душі-ідеї” (моралі), а Аристотель, учень Платона, “приземляв” його та стверджував, що світом правлять “форми”, а не “мораль”. Іншими словами, якщо говорити мовою сучасності, – за Платоном первинним є “інформація-відомості”, за Аристотелем – “дані”, тобто зареєстровані “форми-сигнали”, які надають відомості. Сьогодні ця, так звана, “форма” визначається, так званим, “трафіком” та є основою комунікації у електронно-інформаційній сфері, про що у нас йшла мова у [17]. До слова, за два сторіччя до Аристотеля, на іншому кінці світу, Конфуцій (550 рр. до н.е., якого він взагалі не міг знати), говорив співзвучно: *Світом керують не слова і закони, а знаки і символи*.

У Середньовіччі, в епоху Відродження, у Новий і новітній часи Монтень, Макіавеллі, Монтеск’є, Шопенгауер, Дюпра, Соловйов, Бердяєв і низка інших філософів [18] також приділяли аналізу феномена брехні багато уваги. З тих часів визначилися два основних підходи до допустимості брехні.

Платон, Г. В.-Ф. Гегель та деякі ін. учені вважали брехню на благо суспільства припустимою і навіть необхідною. *Уже комусь, – писав Платон, – а правителям держави слід застосовувати брехню як проти ворога, так і заради своїх громадян – для користі своєї держави, але всім іншим до неї не можна вдаватися*. У книзі “Держава”, дотримуючись принципу “*прагнення до найбільшої вигоди держави*”, він надає ще двом соціальним групам – лікарям і суддям – право застосовувати спотворення істини для блага громадян. Платон вважав, *що судді мають право брехати, щоб обманювати ворога або громадян з метою спільного інтересу, подібно до лікарів, які мають право брехати на користь своїх пацієнтів* [19].

Про припустимість брехні писав Вольтер у XVIII ст., котрий вважав, що брехня є вищою чеснотою, якщо вона творить добро, причому потрібно брехати, як “*чорт, не боїться, не час від часу, а сміливо і завжди*”. А. Шопенгауер називав заперечення необхідної брехні “*жалюгідною латкою на одязі убогої моралі*” [20].

Зворотна позиція сягає корінням у християнство і розглядає брехню з точки зору шкоди, що завдається, а тому не приймається як форма поведінки людини.

Аврелій Августин заперечував будь-яку форму брехні, вважаючи, що вона підриває довіру між людьми.

Фома Аквінський намагався пов’язати виправданість видів брехні з моральним чинником, вважаючи, що гріх брехні загострюється, якщо суб’єкт має намір брехнею заподіяти шкоду іншому, і це називається шкідливою брехнею.

Еммануїл Кант не допускав права суб’єкта на брехню навіть тоді, коли треба дати відповідь на питання зловмисника, чи “*вдома той, кого він задумав вбити*”.

Філософ Володимир Соловйов розглядав можливість брехні – “*у порятунок*”, на добро або розвагу.

¹ *Примітка*. Видатні мислителі із сарказмом ставилися до софістів і не вірили в необмежену демократію, з звичайній для неї демагогією. Смерть Сократа є виразним свідченням цьому. Тому Платон зненавидів афінську демократію, а Аристотель зауважив – *На площах мудрості немає*.

Французький дослідник Ж. Дюпра, що займався проблемою брехні, вважав, що це психо-соціологічний, словесний акт навіювання, за допомогою якого намагаються умисно посіяти в думці іншого будь-яке позитивне або негативне сприйняття, хоча сам той, хто навіює, розуміє, що це не відповідає істині. Він, також як й сучасні дослідники, вважав, що брехня як навіювана дія може здійснюватися не тільки як словесний акт, а також і за допомогою невербальних засобів спілкування. Є люди, які більш ефективно, ніж словами, вводять в оману за допомогою жесту, пози, міміки або одягу й інших засобів переконання, створюючи помилковий образ або доповнюючи зміст інформації невербальними компонентами [21].

Важливим є те, що фактичні знання чи будь-які відомості можна передати словами тільки завдяки мисленню. Почуття не піддаються словесному вираженню, а передаються спонтанно завдяки невербальним сигналам, тобто мовою кінетики – способів комунікації за допомогою жестів, міміки, поз та рухів тіла. Надмірне жестикулювання свідчить про наявність нещирості або не впевненості у тому, про що говорять. Психологи вважають, що людина яка менш реалізована професійно буде частіше покладатися на жести, пози, міміку тощо, а не на слова. Сприйняття слів, речень залежить не стільки від того про що говориться, скільки від того, як тримається той, хто говорить.

На думку А. Піза – *“Проблема з неправдою полягає в тому, що наша підсвідомість працює автоматично і незалежно від нас. Саме тому несвідомі жести, рухи, пози тіла можуть видати, коли намагаються брехати”* [22].

У наш час у визначення поняття “брехня” вкладають різний зміст. У буденній свідомості вона асоціюється з негативною, соціально не схвалюваною дією – обманом. В словниках “брехня” трактується не тільки як “обман”, але й як вигадка, фантазія, жарт, розіграш. Істину можна спотворити ненавмисно, і це буде не брехня, а – помилка. Що стосується жарту або розіграшу, то звичайно їх застосування не має наміру завдання збитків. *“З психологічного боку, обман характеризується свідомим створенням хибного ставлення до тих чи інших обставин дійсності у свідомості іншого суб’єкта. Той, хто обманює діє навмисне, тобто не тільки надає неправдиву інформацію (або замовчує), а й приховує свої справжні наміри”* – пише Сахнова Т.В. [23, с. 80].

Аналізуючи поведінку людини, В. Зеньковський писав: *“Під брехнею ми повинні розуміти свідомо брехливі висловлювання з метою будь-кого ввести в оману: ми маємо тут три основні моменти, однаково необхідні для того, щоб була можливість говорити про брехню, – хибне висловлювання, свідомість того, що це висловлювання хибне, і, нарешті, прагнення надати свідомо хибній думці вигляд істини”* [24, с. 215].

Феномен брехні практично завжди розглядається в контексті соціального середовища. Компонент, що створює сенс, кінцевий результат і мета суб’єкта, який діє за допомогою брехні, оцінюється з позицій конкретного соціуму. Існує ціла низка видів професійної діяльності: політика, дипломатія, військово мистецтво, діяльність спецслужб, лікарська практика, деякі експерименти в психології тощо, в ході яких суб’єкти діяльності приховують свої наміри, цілі, застосовуючи різні прийоми і маніпулюючи людьми, як об’єктами впливу. Приховування планів державними діячами від інших правителів або від власного народу – це “дипломатія, політика”, обман противника на війні – це “військова хитрість”, таємна операція спецслужб – “оперативна комбінація”, приховування інформації лікарем від пацієнта – “обман у порятунок”. Справа не тільки в благозвучності термінів. Передбачається, що суб’єкти названих структур діють не у власних інтересах, а виконують певне замовлення і спираються на мораль окремого соціуму, заради інтересів якого здійснюється маніпулювання об’єктом дії, включаючи прийоми і методи обманного змісту.

Наука створила та продовжує удосконалювати інтелектуальний інструмент, який допомагає захисту від маніпуляцій. Це не просто інструмент, а цілий методологічний підхід, який називається “герменевтика”. У початковому значенні герменевтика (грец. – “роз’яснюю”) – наука про тлумачення текстів [25]. Вона виникла в епоху еллінізму для вивчення і тлумачення старих текстів, зокрема Гомера. Вже тоді, у зв’язку із його сліпотю, було відомо про складність зрозумілого тлумачення слова, якщо немає можливості побачити, про що йде мова.

У Середньовіччі головним предметом тлумачення стало Священне Писання. Європа наповнилася богословами, які вели нескінченні диспути і породжували єретичні тлумачення, зокрема про Бога та сенс життя.

В епоху Відродження герменевтика розглядалась як прийом у суспільних пошуках. Її застосовував й Н. Макіавеллі, який перший заявив, що “*влада завжди тримається на силі, а сенс життя у боротьбі.*” Звідси витікає, що “*государ повинен будь-якими засобами безперервно вести роботу щодо завоювання і утримання влади, за будь-яких умов. ...Ціль виправдовує засоби*” [26]. Тому само явище “маніпуляція” довго визначалося словом “макіавеллізм” та ототожнювалось з демагогією, яка сприяє особистим конфліктам, війнам тощо. Однак, Платон, Аристотель та багато ін. мислителів були впевнені, що у житті має бути *не боротьба людей, а боротьба принципів, ідей.*

У XIX ст. за допомогою герменевтики історики намагалися реконструювати культурне значення подій минулих епох. Підходом герменевтики користувалися і користуються найбільші філософи того часу (Хайдегер, Хабермас, Фуко). Герменевтика перейшла до тлумачення не тільки текстів, слів та словосполучень, а й – жестів, міміки тощо, що вбудовуються в їх контекст, стала методологією розуміння. Слово, словосполучення і текст – це вираз ширшого поняття – знаку. Інформація може втілюватися в різних знакових системах. Жест, поза, навіть одяг часто красномовніші за слова. Психологами встановлено, що в процесі взаємодії людей від 60 до 80 % комунікацій здійснюється за рахунок невербальних засобів вираження і лише 20 – 40 % інформації передається за допомогою вербальних [27]. У цьому ж джерелі також наведено дещо інші цифри: 55 % повідомлень сприймається через вираження обличчя, пози і жести, а 38 % – через інтонації і модуляції голосу. Тобто, усього 7 % залишається словам, сприйнятим одержувачем.

Вже поняття “текст” – це від латинського “тканина”, “зв’язок” (звідси поняття – “текстура”), що передбачає спільність слів і жестів, скріплених безліччю зв’язків. А “контекст” – набагато ширша спільність, в якій текст, жести, міміка тощо обов’язково мають приховані зв’язки. І розуміння тексту залежить від того, як глибоко і широко можна ці зв’язки уловити та зрозуміти. Успіх цієї справи визначається знанням, умінням, волею, когнітивними здібностями та порядністю людини.

Яка задача людини, що, не бажаючи бути пасивною жертвою маніпуляції, робить маленьке дослідження у дусі герменевтики – намагається дати свою інтерпретацію словам і вчинкам? Вона полягає в тому, щоб відтворити в думці реальний контекст повідомлення і різними способами вбудувати в нього почуте або побачене. Це потребує достатнього рівня інтелекту для відбору та порівняння істотних ознак тезисів та пояснень, мужності і свободи волі, адже потрібно на час скинути тягар авторитету, яким часто володіє відправник повідомлення. Потрібно шукати інтерес. Недаремно ще стародавні римляни говорили – “шукай, кому вигідно” (*Cui Prodest*).

Люди в своєму підході до сприйняття відомостей починають з того, що прагнуть вловити логіку автора, до пори відставляючи убік свої власні версії. Якщо вони знаходять у цій логіці вади і в автора повідомлення “кінці з кінцями не в’яжуться”, тут вони і починають створювати та інтерпретувати контексти свої версії, приміряючи до них

запропоновану версію. Як вважає П. Рікбор, важливо засвоїти головне – *“множинність інтерпретацій і навіть конфлікт інтерпретацій не є недоліком чи вадою, а перевагою розуміння, що утворює суть інтерпретації”* [28, с.7]. Річ не в тому, щоб скласти з декількох версій одну *“усереднену”*. Тільки аналізуючи та порівнюючи висловлення, минулі результати запевнень та обіцянок можна наблизитися до істини.

Що ж стосується логіки, то *“істинність”* або *“помилковість”* думки звичайно розглядається незалежно від того, як до цього ставиться той суб’єкт, який виказує брехню. Це твердження не буде суперечливим, якщо взяти до уваги семантичні відтінки категорій *“правда”* та *“істина”*. Перша включає суб’єктивний відтінок – елемент ставлення людини до інформації, що передається. *“Істина”*, як категорія логіки, відображає реальний стан явищ. Тому людина, яка бажає ввести в оману іншу і повідомляє явно помилкову інформацію (але при цьому сама не має правильного уявлення про те, що повідомляє), може, бажаючи збрехати, говорити істину.

Серед учених поширена думка про те, що найважливіші спонукальні чинники схильності до брехні і маніпулювання іншими людьми слід шукати в соціалізації індивіда, у витоках формування особистості, тобто в тому, як протікає дитинство, як поводить його оточення, як відбувається подальший розвиток, а також у яких умовах він здійснює життєдіяльність. Фахівці з психології, аналізуючи мотиви і умови виникнення дитячої брехні, звертають увагу на відчуття страху і страх покарання, які з’являються через жорстоке поводження з ними або природну слабкість і невпевненість, які відчуває дитина, стикаючись зі скрутними ситуаціями. В. Знаков зазначає, що *“звертаючись до аналізу механізмів брехні, нерідко її слід розглядати як зовнішній прояв захисних механізмів особистості, спрямованих на усунення почуття тривоги, дискомфорту, спричиненого незадоволеністю суб’єкта взаєминами з оточуючими”* [29, с. 251].

Вивчення літератури за проблематикою дозволяє виділити наступні ознаки нещирості, зокрема: хвилювання, що проявляються в тремтінні голосу і мові при передачі помилкової інформації; мимовільна зміна інтонації, темпу мови, тембру голосу; паузи при відповідях на запитання, які не повинні були викликати утруднення; дуже швидкі відповіді на запитання, які повинні примусити задуматися; поява в мові виразів, нетипових для даної людини в звичному спілкуванні, або зникнення типових для неї слів і оборотів; демонстративне підкреслення (виділення) за допомогою засобів мови – інтонацією, паузами тощо, фрагментів інформації, маскуючи або спотворюючи істинне ставлення до неї [9]. Остання ознака відноситься до прийомів, що застосовуються для дезорієнтації іншої людини, може служити індикатором брехні при зіставленні з іншими її показниками.

Що стосується аналізу змісту інформації на предмет виявлення симптомів брехні, то в роботі [30] визначаються деякі з їх основних ознак:

- суперечність інформації, зібраної з одного питання. Брехню важко продумати у всіх деталях, тому брехун прагне запам’ятати те, що вважає важливішим серед обставин. Деякі обставини взагалі ним не беруться до уваги. Основний прийом виявлення – уточнення фактів, з акцентом на їх деталізацію;
- неконкретність відомостей, ухилення від відповіді на пряме запитання. Причина – виклад того, що не було пережито і тому лише поверхнево закріпилося в пам’яті;
- надмірна, нарочита точність опису подій (особливо віддалених за часом) – наслідок заучування наперед підготовлених відомостей;
- збіг у деталях повідомлень декількох опитуваних. Люди, які спостерігали одну і ту ж подію, не дають їй однакових описів. Це має декілька причин: відмінності у спостереженнях за подіями, індивідуально-психологічні відмінності сприйняття тощо;

- відсутність в описі неістотних подробиць і деталей. Вигадане минуле пасивне, штучне, не пережите суб'єктом. Єдина мета конструювання такого “минулого” – введення в оману, що і призводить до однобічного опису і селекції деталей. Зникають неістотні “добавки”, типові при реальному переживанні схожих подій;
- різне (необумовлене нічим) пояснення одних і тих самих подій на різних етапах спілкування. Трансформація пояснень викликана тим, що людина забуває деталі своїх минулих вигаданих пояснень, і це змушує її давати нові тлумачення;
- виключно позитивна інформація про самого себе (посилання на свою незацікавленість) і відсутність сумнівів у трактуванні подій. Правдиві люди звичайно не приховують виникаючі у них сумніви в поясненні деяких фактів;
- настирне, нав'язливе повторення будь-яких тверджень, не обумовлене реально-фактичними причинами;
- обмовки в ході спілкування, тобто мимовільне повідомлення достовірної інформації як наслідок конфліктного суперництва в свідомості людини правдивих і помилкових варіантів пояснення або опису події;
- нетипові для людини (з урахуванням рівня загального розвитку й освіти) вирази, терміни і фразеологізми – результат заучування;
- слабкість емоційного фону висловів – правильніше говорити про неадекватність емоційного фону особистому ставленню до події, оскільки, окрім схемної безликовості і емоційної блідості, може зустрічатися нарочита емоційність.

Досвідчена та розумна людина може наблизитися до визначення брехні, але опиниться в складній ситуації, якщо її запитати, як вона це зробила. Потрібні постійне збирання та систематизація ознак, які свідчать про наявність нещирості, що дозволяє більш цілеспрямовано здійснювати удосконалення своєї комунікативної компетентності.

Проблема маніпуляції та нещирості є надзвичайно складною через множинність різноманітних чинників, які не завжди виявляються у результаті застосування правил логіки. Звичайно людське мислення слабо дотримується вимог формальної логіки і не завжди здатне правильно тлумачити дійсність. Вона оперує поняттями, що склалися, відволікаючись від їх зміни і розвитку, роблячи основний акцент на точність думки. Предметом діалектичної логіки є пізнання в розвитку шляхом розкриття суперечностей і боротьби протилежностей, які можуть підказати перехід від старого знання до нового. Діалектична логіка не замінює формальну, вона уточнює її предмет і роль в пізнанні.

Будь-яку інформаційну модель в свідомості людина формує на основі сукупності відомостей, знань, досвіду, асоціацій. Адекватність її образу реальності багато в чому залежить від перерахованих вище суб'єктивних чинників і, звичайно, правдивості намірів. Але, нерідко, на одній і тій самій фактографічній базі виникають висновки, які суперечать один одному, що ставить під сумнів їх правдивість. Ситуація ускладнюється, коли маніпулюють словами в аргументуванні правди або брехні. З одного боку, життя плінне і багатовимірне, а з іншого – для сприйняття тієї чи іншої думки потрібна, перш за все, інформаційна визначеність у термінологічних поняттях, що надають відомості².

Маніпулювання свідомістю можливе тільки завдяки спотворенню інформації і контролю за комунікацією, які визначають установки, правила і зразки людської діяльності. Саме тому інформація – це джерело реальної сили впливу на свідомість людини, а маніпулювання пов'язане з цілеспрямованим спотворенням інформації, зокрема, з підміною понять, застосуванням різних за змістом слів для одного предмета тощо, та допомогою кінесичних способів невербальної комунікації.

² Норберт Вінер говорив – *Єдність термінології виникає в результаті зговору фахівців.*

З розвитком ІТ-технологій, важливе місце серед яких все більше займають технології штучного інтелекту (далі – ШІ)³, дезінформаційні впливи та маніпулювання свідомістю набувають досить небезпечних тенденцій. Це стосується, зокрема, можливостей незаконного збирання персональних даних ботом ChatGPT та їх несанкціонованого використання і поширення. У зв'язку, зокрема з цим, більш як 1300 провідних спеціалістів у сфері розробки технологій ШІ, включаючи голову Tesla та Twitter Ілона Маска та засновника Apple Стіва Возняка, пропонують зробити паузу в розвитку технологій ШІ доти, поки не будуть розроблені та впроваджені надійні протоколи безпеки [31].

Система ШІ почала змінюватися минулого року, коли OpenAI, Google та інші компанії почали створювати власні моделі ШІ, що іноді перевершують людський інтелект. Вчений в галузі інформатики Джеффри Хінтон, якого називають “хрещеним батьком штучного інтелекту”, назвав загрозу ШІ більшою за зміну клімату. Він зауважив, що у нього викликає тривогу можливість створення повністю автономної зброї на базі штучного інтелекту, а також побоюється ескалації, пов'язаної з розгортанням ШІ, яку неможливо зупинити без ефективних засобів контролю або жорстких обмежень [32].

Генеральний директор компанії OpenAI Сем, яка створила чат-бот ChatGPT, Альтман Він визнав вплив штучного інтелекту на економіку та на демократію у зв'язку з тим, що ШІ можна використовувати для надсилання цілеспрямованої дезінформації. Він закликав законодавців США регулювати штучний інтелект [33]. До слова, нещодавно чат-бот на основі штучного інтелекту ChatGPT видав за істину вигадані факти, підставивши адвоката Стівена Шварця з юридичної фірми Levidow, Levidow & Oberman, який використовував його у роботі над справою свого клієнта Роберто Мата. Як з'ясувалося, ChatGPT надав адвокату вигадані факти, через що тепер йому загрожує втрата ліцензії. Суддя зазначив в ухвалі, що принаймні 6 справ, представлених Шварцом як прецеденти, “є фіктивними судовими рішеннями з фіктивними цитатами та фіктивними внутрішніми посиланнями до джерела” [34].

Щодо можливостей боротьби с загрозами з боку ШІ висловився директор з цифрових технологій та штучного інтелекту Пентагону Крейг Мартелл назвавши чат-бот ChatGPT “ідеальним інструментом для поширення дезінформації”. Він зазначає, що його найбільше побоювання щодо ChatGPT пов'язане з тим, що бот вільно висловлює свої думки. Звідси у користувачів може скластися думка, що ця система є авторитетною. У результаті люди почнуть їй вірити, навіть якщо вона неправа. Мартелл також підкреслив – “Пентагон не має інструментів для того, щоб виявляти дезінформацію” [35].

У сучасні часи маніпулювання свідомістю людини, яке є складовою частиною інформаційних операцій та війн, підвищення ефективності управління має передбачати наявність не тільки розпорощених по законодавству доктринальних положень щодо інформаційної політики, а й необхідність у застосуванні науково-методологічних підходів до систематизації значної кількості різних актів та, одночасно, в удосконаленні правової бази інформаційної сфери. Мова йде про актуальну потребу у створенні цілісної системи *інформаційного права України*, яка відповідає принципам і основоположним приписам європейських правових стандартів, вироблених історією світової цивілізації. Тобто, йдеться про потребу у створенні “інформаційної конституції України”.

Висновки.

1. Дезінформація, яка спрямована на маніпуляцію свідомості людини, передбачає навмисну підміну змісту або значення явища, факту, дії тощо, коли при збереженні

³ Більш детально див. підрозділ цього журналу “До відома читачів: інформаційно- тематична добірка” – Штучний інтелект: питання стану та розвитку.

зовнішніх ознак, вони набувають деструктивного значення або асоціюються з ним. Розрив між сенсом та формою представлення відомостей є першою ознакою маніпуляції.

Маніпуляція, як один з видів інформаційної атаки, полягає в плавній і майже непомітній підміні предмету, який вивчається, і переходу (з відволікаючими ефектами) від об'єктивної оцінки відомостей, фактів тощо до аргументування ілюзорної реальності. В якості відволікаючих ефектів використовується набір розрізнених, часто внутрішньо суперечливих повідомлень, які не несуть самостійного смислового навантаження, а покликані завуалювати значення ключового повідомлення. Складність ідентифікації технології маніпуляції в неоднозначності інтерпретацій інформації або фрейму, що представляються, та в труднощах виявлення елементів маніпуляційних дій, складнощах доказу навмисності тієї або іншої маніпуляції.

Маніпулювання перешкоджає формуванню адекватної інформаційно-орієнтованої основи соціальної поведінки і в цілому життєдіяльності особи, пригнічуючи її емоційно-вольову сферу. Це унеможливує формування стійкої системи інформаційних відносин, стимулює непрогнозовану рухливість і різкі коливання соціально-політичних орієнтацій та оцінок у населення, що трансформується в нестабільність соціальних і політичних процесів у цілому в країні, виступаючи як одна із загроз безпеці людини, суспільства та держави.

2. Однією з основних умов маніпуляції свідомістю людини і формуванням громадської думки є відсутність або ігнорування альтернативної інформації, інформаційний вакуум стосовно певної проблеми, коли всіма можливими способами нав'язується одна модель рішення, стверджується її безальтернативність і неминучість. У цьому відношенні, відсутність публічного аналізу альтернатив є однією з ознак маніпуляції.

Прийомам маніпуляції, що використовується найчастіше, є подання того або іншого явища, факту тощо в абстрактних поняттях і, головне, поза конкретним контекстом, тим більше – поза порівняльним аналізом даного феномена та інших подібних феноменів, що відбуваються в інших соціокультурних спільнотах.

У набір прийомів маніпуляції входять: широкі узагальнення на основі одиничних випадків, замовчування незручних фактів, ігнорування етичних наукових принципів та “наклеювання” ярликів, відсутність елементарного здорового глузду та багато ін.

Крім прямої фальсифікації фактів, підміни предмету обговорення маніпулятори використовують прийом, який у суспільних науках одержав назву “презентатизм”, коли та або інша подія чи дія оцінюється без урахування соціально-економічних реалій та потреб сьогодення. У цьому аспекті самостійний погляд, спроби незалежного мислення на основі здорового глузду, а не в рамках поглядів та догм, що нав'язуються – представляють основну небезпеку для будь-яких маніпуляційних прийомів.

Ще однією ознакою маніпуляції є створення ситуації штучного дефіциту часу, коли рішення повинне бути ухвалене без належного аналізу альтернатив в обмежений період часу через ті або інші причини.

3. У технології маніпулювання свідомістю людини тема справедливості та свободи є головною. Людина, яка стала об'єктом маніпулювання, по суті стає річчю.

З іншого боку, технології маніпулювання свідомістю в повсякденній і діловій взаємодії стають дедалі більш витонченими і замаскованими; зростання благополуччя людей не веде до зменшення цієї тенденції. Тобто, на превеликий жаль, ситуація з індивідуальною поведінкою не покращується, що може бути наслідком недостатнього рівня законодавчого забезпечення такої абстрактної, але такої важливої для людини категорії, як справедливість у суспільному устрої, яка є невід'ємною складовою принципу верховенства права.

4. За прогнозами учених, деструктивні маніпуляції людиною і масовою свідомістю разом з національними конфліктами, екологічними катастрофами і демографічними бідами перетворюються на ще одну глобальну світову проблему. Їх провідне місце в системі загроз інформаційній безпеці визначається наступними чинниками:

- збільшенням кількості суб'єктів маніпулятивної дії (політичні, релігійні, громадські організації, рекламні агентства, комерційні структури і т. д.), що мають можливість збирання та поширення інформації;
- підвищеною схильністю населення підпадати під маніпулятивні впливи у зв'язку з тривалим перебуванням у кризових умовах (війна з РФ, зміни системи державного управління, системи правосуддя тощо);
- відсутністю дієвої захисту людини в масштабах суспільства в цілому, оскільки старі захисні механізми погано спрацьовують, а нові практично не реалізувалися у відповідності до європейських правових стандартів; слабого уявлення у людей про захист від маніпулятивної дії, порівняно з європейськими країнами, де процес застосування і формування механізмів здійснювався протягом довгого часу;
- активним удосконаленням технологій маніпуляції (наприклад, нейролінгвістичне програмування тощо).

5. Останні роки стали проривними у розвитку штучного інтелекту, а наступні найближчі роки обіцяють радикально прискорити і без того швидку ШІ-революцію. Однак у значній частині ШІ-фахівців авральні темпи конструювання цифрового “божества” викликають не лише захоплення, а значні побоювання щодо новітніх загроз та непередбачуваність наслідків.

Сучасна людина належить до першого покоління, яка зазнає наслідків нових, вже техніко-алгоритмічних маніпуляцій, де між маніпулятором і маніпульованим з'явився посередник – штучний інтелект. Регулюючи кількість позитивного та негативного контенту, ШІ може впливати на психологічний стан людини, маніпулювати правами і свободами та багато ін.

Сьогодні поява нових для людей серйозних погроз визнається провідними спеціалістами в області розробки ШІ-технологій та власниками ШІ-корпорацій. Вони усвідомлюють небезпеку і визнають, що не знають, як розробити механізми стримування штучного інтелекту, але також визнають, що ШІ-майбутнє вже не зупинити.

6. У науці давно визнано, що будь-яка систематизація-класифікація завжди краще, аніж “хаос” або неузгодженість; останні домінують над порядком та суспільною організованістю і створюють найзручнішу форму функціонування суперечностей.

Тому маємо думку про те, що є сенс йти шляхом подальших наукових пошуків у стримуванні та нівелюванні негативних процесів в інформаційній сфері за допомогою інформаційного фундаменту – *“інформаційної конституції України”*. Вона має узагальнити **принципи правової діяльності у інформаційній сфері**, зокрема, перешкоджаючи всездозволеності “свободи висловів-балаканини”, які свідомо, напівсвідомо або несвідомо створюють та поширюють дезінформацію та маніпулюють свідомістю людини, частіше колективу, та не відповідають сучасним міжнародним та європейським принципам “свободи слова”.

Використана література

1. Дзьобань О.П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства. *Інформація і право*. № 3 (12)/2014. С. 3-12.
2. Про наукові та етичні принципи. Етичний кодекс ученого України. *Інформація і право*. № 2(8)/2013. С. 149-155.

3. Самін Д.К. 100 великих учених. Вид. “Віче”, 2000. 592 с. С. 294-298.
4. Брижко В.М. Філософія права: юридична онтологія у сфері інформаційного права. *Інформація і право*. № 3(6)/2012. С. 14-21; Брижко В.М., Фурашев В.М. Інформаційне право та інформаційне законодавство. 2-ге вид., доп. Харків: Видавництво “Право”, 2021. 288 с. С. 10-20.
5. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2: Д–Й.
6. Звоздецька О. Дезінформація як загроза національній безпеці Європейського Союзу: проблеми та підходи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. Т. 43. С. 30-39.
7. Походження слова маніпуляція. URL: <https://lexicography.online/etymology/%D0%BC/%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BF%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%86%D0%B8%D1%8F>
8. Кара-Мурза С. Маніпуляція свідомістю. URL: [//www.lib.ru.POLITOLOG.karamurza.txt](http://www.lib.ru.POLITOLOG.karamurza.txt)
9. Грачов Г., Мірошник І. Маніпулювання особистістю: організація, способи й технології інформаційно-психологічного впливу. URL: [//www.gumer.info.bibliotek_Buks.Psihol.Grach.intro.php](http://www.gumer.info.bibliotek_Buks.Psihol.Grach.intro.php)
10. Почепцов Г. Інформаційні війни. Київ: “Ваклер”. 2000. 574 с.
11. Расторгуев С.П. Філософія інформаційної війни, 2003 р. 496 с. URL: <https://www.libex.ru/detail/book691534.html>
12. Гороховський О.М. Фактчек як тренд розслідувань: можливості та перспективи. Дніпро: Ліра, 2017. 133 с.
13. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998. Т. 1: А–Г.
14. Чорних П.Я. Історико-етимологічний словник, 1994. 1184 с. URL: <https://kulikbook.com.ua/p/1028722098-chernyh-p-ya-istoriko-etimologicheskij-slovar-sovremennogo-russkogo-yazyka-v-2>
15. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970 – 1980): в 11 томах. Т. 11. 1980. С. 65. URL: <http://sum.in.ua/s/khytryj>
16. Кирилов В.І., Старченко А.А. Логіка: підруч. для юридич. вузів і фак. ун-тів. 2-е вид., 1999. 256 с. URL: <http://pravolib.pp.ua/ist-18--idz-ax272.html>
17. Брижко В.М. До гносеології категорії “інформація”. *Інформація і право*. № 2(2)/2011. С. 17.
18. Баландин Р.К. 100 великих геніїв. Вид. “Віче”, 2004. 480 с.; Муский І.А. 100 великих мислителів. Вид. “Віче”, 2000. 688 с.
19. Платон. Соч. в 3 т. / під ред. А.Ф. Лосева та В.Ф. Асмуса ; пер. з давньогрец. Вид. “Думка”, 1968-1970. URL: <https://rozetka.com.ua/288084863/p288084863>
20. Шопенгаур А. Повн. збір. творів. Друкарня Вільде, 1910. Т. 4.
21. Дюпра Ж. Неправда / пер. с фр. Саратов: Вид. “Новь”. 1905. 296 с.
22. Піз А. Мова рухів тіла: як читати думки інших людей щодо їх жестів, 2003. URL: <https://libking.ru/books/sci-/sci-psychology/360798-allan-piz-yazyk-telodvizheniy-kak-chitat-mysli-okruzhayushchih-po-ih-zhestam.html>
23. Сахнова Т.В. Навіщо суду психолог? Вид. “Знання”, 1990. 96 с.
24. Зеньковский В. Психология детства. Вид. “Academia”, 1996. URL: <https://studfile.net/preview/5553735>
25. Брижко В.М. Філософія права: герменевтика в сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. № 1(41)/2014. С. 18-22.
26. Макиавеллі Н. Государ. 1990. URL: <https://rozetka.com.ua/288084853/p288084853>
27. Невербальні засоби спілкування. Кінесичні особливості невербального спілкування. Жести і пози. Міміка. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/management/14868>
28. Рікьор П. Герменевтика та метод соціальних наук. URL: <https://kerchtt.ru/uk/riker-germenevtika-i-metod-socialnyh-nauk-principy-istolkovaniya-e-betti-o-kanonah-germenevtiki>
29. Знаков В.В. Психологія розуміння правди, 1999. 249 с. URL: <https://www.ipras.ru.engine.documents.document13015>
30. Закатов А. Неправда і боротьба з нею. 1982. URL: www.core.ac.uk/download.pdf

31. Штучний інтелект як погроза людству. Маск і Возняк призвали зробити паузу в розвитку технологій ШІ. URL: <https://www.bbc.com/news-65117669>.

32. Батько штучного інтелекту назвав загрозу ШІ більшою за зміну клімату. URL: <https://noworries.news/batko-shtuchnogo-intelektu-nazvav-zagrozu-shi-bilshoyu-za-zminu-klimatu/#>

33. Розробник ChatGPT закликав Конгрес США регулювати штучний інтелект. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/rozrobnik-chatgpt-zaklikav-kongres-ssha-regulyuvati-1684276164.html>

34. Штучний інтелект ChatGPT підробив факти і позбавить юриста ліцензії. URL: <https://noworries.news/shtuchnyj-intelekt-chatgpt-pidrobyv-fakty-i-pozbavyt-yurysta-licenziyi/#>

35. Пентагон попередив про ризик поширення дезінформації за допомогою таких ШІ, як ChatGPT. URL: <https://processer.media/ua/pentagon-predupredil-ob-riske-rasprostraneniya-dezinformacii-s-pomoshhju-takih-ii-kak-chatgpt>

~~~~~ * * * ~~~~~